

6. Цыганкова П. В. Перфекционный стиль личности пациентов с нарушением адаптации и суицидальным поведением : автореф. дис. ... канд. психол. наук / П. В. Цыганкова. – М., 2012. – 32 с.
Tsigankova P. V. Perfektsionnyi stil' lichnosti patsientov s narusheniem adaptatsii i suitsydalnym povedeniem [Perfectionist's style personality patients with impaired adaptation and suicidal behavior] : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk / P. V. Tsigankova. – M., 2012. – 32 p.
7. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – СПб. : Питер, 2002. – 218 с.
Horni K. Nevroticheskaya lichnost' nashogo vremeni [The Neurotic Personality Of Our Time] / K. Horni. – SPb. : Piter, 2002. – 218 p.
8. Юдеева Т. Ю. Перфекционизм как личностный фактор депрессивных и тревожных расстройств : дис. ... канд. психол. наук / Т. Ю. Юдеева. – М., 2007. – 275 с.
Yudeeva T. Y. Perfektsionizm kak lichnostnyi factor depressivnyh i trevozhnyh rasstroistv [Perfectionism as a personal factor of depressive and anxiety disorders] : dys. ... kand. psykhol. nauk / T. Y. Yudeeva – M., 2007. – 275 p.
9. Hamachek D. Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism / D. Hamachek // Psychology. – 1978. – №15. – P. 27–33.

УДК 159.923

Л. Д. Заграй

Received March, 17, 2015

Revised April, 7, 2015

Accepted April, 13, 2015

ПРАКТИКИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ РИЗИКІВ І НЕБЕЗПЕК

У статті проаналізовано проблему психологічної безпеки особистості в умовах ризиків і небезпек. Розглянуто питання забезпечення психологічної безпеки особистості в кризових, травмувальних ситуаціях, оскільки в період змін особливо загострюються питання психологічної безпеки особистості, яка переживає стан тривоги й дискомфорту. Мета статті полягає в розкритті поняття «соціально-психологічні практики захисту» й обґрунтуванні необхідності їх формування задля забезпечення психологічної безпеки особистості. Психологічна безпеку потрактовано як усвідомлене, рефлексивне, дієве ставлення людини до умов життя, що забезпечує їй відчуття цілісності, конгруентності, рівноваги та розвитку. Визначено два підходи до забезпечення психологічної безпеки особистості: 1) диспозиційний – джерела психологічної безпеки осо-

бистості, місяться в ній самій – це риси темпераменту, характеру, що забезпечують мобільність реагування на небезпеку; 2) ситуаційний – людина реагує на ситуацію небезпеки залежно від спроможності сприйняти, інтерпретувати її та діяти відповідно до наявності в досвіді необхідних соціально-психологічних практик захисту. Соціально-психологічні практики потрактовано як зрозумілі та передбачувані дії, соціально-верифіковані ритуали, здатні конструювати особистісну й суспільну реальність. Соціально-психологічні практики захисту розглянуто як готові верифіковані схеми реагування на ситуації небезпеки, що застосовують індивіди, щоб зробити такі ситуації зрозумілими для себе. Виокремлено види соціально-психологічних практик захисту – соціально-групові, особистісні. Розкрито поняття «соціально-психологічні практики захисту». Обґрунтовано значущість соціально-психологічних практик захисту в подоланні критичних ситуацій. Зосереджено увагу на особистісних практиках – практика міжособистісного захисту, психічної саморегуляції, інтраособистісного захисту.

Ключові слова: практики, соціально-психологічні практики, психологічна безпека, практики соціально-психологічного захисту, соціально-групові практики, опанування, механізми захисту.

Zahray L. D. Practices of Social Psychological Protection of Personality at Risks and Dangers. Under the circumstances of change the issue of psychological safety of personality, who suffers anxiety and discomfort, is becoming more acute. The problem of psychological safety of personality is new for the domestic science, because the most researchers do not take into consideration such an important aspect as social and psychological protection practices. The object of the article is to discover the concept of «social and psychological protection practices» and to prove the need for their forming in order to guarantee a psychological safety of personality. Psychological safety in the broad sense of the word means conscious, reflexive and effective attitude of a personality to life, which guarantees him the feeling of integrity, congruence, balance and development. There are two main approaches to guaranteeing the psychological safety of personality: 1) dispositional approach – sources of psychological safety of personality are inside of the personality. These are features of temperament and character, which ensure mobility to respond to the danger; 2) situational approach – human respond to a dangerous situation depends on the ability of personality to perceive, to interpret and to act depending on necessary social and psychological protection practices in his/her experience. Social psychological practices are interpreted as understandable and predictable actions, social verified rituals. They are able to design the personal and social reality. Social and psychological protection practices are regarded as finished verified schemes of responding to dangerous situations, used by individuals to make these situations clear for themselves. There are the following types of social and psychological protection practices-social group and personal ones.

Key words: social and psychological practices, psychological safety, social and psychological protection practices, social group practices, acquisition, protection mechanisms.

Заграй Л. Д. Практики социально-психологической защиты личности в условиях рисков и опасностей. В представленной статье анализируется проблема психологической безопасности личности в условиях рисков и опасностей. Рассматривается вопрос обеспечения психологической безопасности в кризисных ситуациях. Целью статьи является раскрытие понятия «социально-психологические практики защиты» и обоснование необходимости их формирования с целью обеспечения психологической безопасности личности. Психологическая безопасность интерпретируется в статье как осознанное, рефлексивное, действенное отношение человека к условиям жизни, обеспечивающее ей чувство целостности, конгруэнтности, равновесия и развития. Выделены два подхода обеспечения психологической безопасности личности: 1) диспозиционный – психологическая безопасность личности определяется индивидуально-типологическими особенностями; 2) ситуационный – реакция на ситуацию опасности определяется способностью человека воспринимать, интерпретировать ее и действовать в зависимости от опыта использования необходимых социально-психологических практик защиты. Социально-психологические практики интерпретируются как прогнозируемые действия, социально-верифицированы ритуалы, конструирующие личностную и общественную реальность. Социально-психологические практики защиты рассматриваются как схемы реагирования на ситуации опасности, которыми пользуются индивиды для того, чтоб эти ситуации были понятными. Выделены виды социально-психологических практик защиты – социально-групповые и личностные. Раскрыто понятие «социально-психологические практики защиты». Обосновано значение социально-психологических практик защиты в преодолении критических ситуаций. Сосредоточено внимание на личностных практиках – практике межличностной защиты, психической саморегуляции, интроличностной защиты.

Ключевые слова: практики, социально-психологические практики, психологическая безопасность, практики социально-психологической защиты, социально-групповые практики, механизмы защиты.

Постановка наукової проблеми та її значення. Ми живемо в епоху змін, трансформацій, криз, які торкнулися всіх сфер суспільного життя. У такі періоди особливо загострюються питання психологічної безпеки особистості, яка переживає стан невизначеності, розгубленості, дискомфорту. Безперечно, проблема психологічної безпеки особистості для вітчизняної науки нова, незважаючи на вже наявні дослідження в цій галузі, що переважно окреслюють сам феномен психологічної безпеки, її структурних складників. Проте поза увагою дослідників залишається такий важливий аспект психологічної безпеки особистості, як практики захисту, зокрема соціально-психологічні.

Актуалізація питання практик соціально-психологічного захисту створює методологічне підґрунтя для дослідження психологічної безпеки особистості в соціально-конструктивістських проєкціях, що дає змогу

пояснити механізм створення соціальних практик в особистісному та соціальному контекстах. Крім того, саме введення поняття «соціально-психологічні практики захисту» зміщує акцент у дослідженні психологічної безпеки із забезпечення її умов на можливість конструювання практик захисту.

Мета статті – розкрити поняття «соціально-психологічні практики захисту» й обґрунтувати необхідність їх формування для забезпечення психологічної безпеки особистості.

Методи та методики. Дослідження проводили з військовослужбовцями Національної гвардії України які добровільно вступили до її лав. Загальна кількість респондентів – 63 особи. Дослідження здійснювалось у два етапи. На першому (до відправки на виконання бойових дій) проведено методику «Прогноз» для визначення рівня нервово-психічної стійкості військовослужбовців та тренінгові заняття «Шляхи опанування в екстремальних ситуаціях». На основі показників нервово-психічної стійкості ми прогнозували готовність військовослужбовців до дій екстремальних ситуацій. У процесі занять з елементами тренінгу застосовували вправи, які сприяють опануванню в екстремальних ситуаціях. Учасники тренінгу вправлялися в техніках опанування, ознайомлювались із техніками дії в ситуаціях паніки, здобували навички інтерпретації екстремальних ситуацій. На другому етапі (після повернення із зони бойових дій через чотири місяці) – повторне проведення методики «Прогноз», індивідуальні бесіди.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Психологічна безпека означає усвідомлене, рефлексивне, дієве ставлення людини до умов життя, що забезпечує їй відчуття цілісності, конгруентності, рівноваги й розвитку [5]. А це означає, що людина суб'єктивно готова до будь-яких зовнішніх змін, у тому числі й до того, що зміни можуть бути непередбачуваними, а обставини – несприятливими. Людина усвідомлює і свої об'єктивні зв'язки з дійсністю, об'єктивну включеність у кожную життєву ситуацію, яка виникла, і своє суб'єктивне ставлення до того, що відбувається, – у почуттях, думках, намірах і зв'язках із цією життєвою ситуацією.

Психологічну безпеку В. П. Соломінін, О. В. Шатрова, Л. А. Михайловим, Т. В. Маликова визначають як захищеність психіки кожної особистості, її психологічного здоров'я, духовного світу [5]. Відсутність захищеності призводить до дестабілізації внутрішнього стану особистості, напруги, фрустрації, невдоволення та певних відповідних реакцій – агресії, депресії, невмотивованих дій тощо.

Виділяють два основних підходи до забезпечення психологічної безпеки особистості. Згідно з першим стан безпеки можна забезпечити ліквідацією самих джерел небезпеки (звичайно, якщо вони очевидні, тоді проблема зникає сама по собі). У такому разі особиста безпека людини значною мірою залежить від впливу зовнішніх чиників, а не від її активності. Згідно з другим підходом, який більше цікавить психологів, зокрема таких, як Р. Лазарус, В. Д. Небшицин, С. Л. Соловйова, Н. В. Тарабрина та ін., особиста безпека людини забезпечується її спроможністю долати негативні впливи завдяки психофізіологічним властивостям й особистісним якостям. У такому тлумаченні психологічної безпеки людина здатна зберігати своє благополуччя і за наявності негативних впливів, і за відсутності різних зазіхань ззовні, однак за умови наявності відповідних індивідуально-психологічних характеристик, які забезпечують мобільність реагування на небезпеку в ситуаціях запізнення чи відсутності соціальної допомоги. У психологічній науці такий підхід називається *диспозиційний*. Однак виникає запитання, чи будуть люди, які не мають природної заданості (сильного типу нервової системи), відповідних рис характеру, справлятися із загрозами, долати психологічну небезпеку?

Є й інший підхід – ситуаційний, відповідно до якого реакція людини на ситуацію небезпеки залежить від спроможності індивіда її сприйняти, інтерпретувати та діяти залежно від наявності в досвіді необхідних соціально-психологічних практик захисту. «Ситуаційний» підхід розвивали інтенсивно представники зарубіжних психологічних шкіл (L. Ross, R. Nisbett, D. Magnusson, H. Thomaе, K. Graumann, T. Herrmann, D. Dorner, H. Fisseni та ін.), у якому ситуацію тлумачать як об'єктивну сукупність елементів середовища (подій, умов, обставин), що здійснює стимуляційний, коректувальний вплив на суб'єкта, актуалізуючи його активність.

Стратегії взаємодії із ситуаціями не просто механізми, які забезпечують адекватність поведінки та характеризують адаптивні можливості індивіда, але і є своєрідним індикатором його життєстійкості. Життєстійкість С. Мадді трактує як міру спроможності особистості долати стресові ситуації, зберігати при цьому внутрішню збалансованість, цілісність і не знижувати якість діяльності. На індивідуальному рівні життєстійкість відбиває систему уявлень людини про саму себе та свої відносини з навколишнім світом, що сприяє подоланню складних стресових ситуацій завдяки дії трьох відносно незалежних компонентів: «залученості» – переконання, що активна участь у подоланні ситуації надає шанс досягнути успіху; «контролю» – упевненості в спроможності вплинути на результати того, що відбувається; «прийняттю ризику» – переконанню, що складні умови життя, життєві ситуації сприяють розвитку людини,

оскільки актуалізують усі її ресурси й визначають формування нового досвіду, зокрема соціально-психологічних практик захисту. Проблему життєстійкості та здатність опанування в критичних ситуаціях розкривають численні дослідження Л. А. Александрова, Р. М. Грановської, Т. О. Ларіної, Д. О. Леонт'єв, С. Мадді, А. В. Махнач, І. М. Нікольської, Т. М. Титаренко, Д. В. Ушакова та ін.

Поняття «соціальні практики» запозичено із соціології. Воно обґрунтоване в працях П. Бурдьє, П. Бергера, Т. Лукмана, Г. Гарфінкеля, Е. Гіденса, К. Гірша, І. Гофмана, А. Шюца та ін. Соціальна практика, на думку П. Бурдьє, – вид практики, у процесі якої конкретно-історичний суб'єкт, використовуючи суспільні інститути, організації та заклади, впливаючи на систему суспільних відносин, змінює суспільство та розвивається сам [3]. Як зазначає П. Штомпка, практики – нова якість соціальної реальності, що впливає і на суспільство, і на особистість, спрямовані й на перетворення себе та світу [6]. Інакше кажучи, практики існують у соціальному світі, вони легітимізовані, інституалізовані, їх засвоює індивід у процесі соціальної взаємодії. Засвоєння відбувається в процесі їх інтерпретації, унаслідок чого вони можуть самі зазнавати змін. Змінені практики відбиватимуть новий досвід і вже проявлятимуться по-новому в соціальному світі. Отже, соціальні практики відбивають дуальність особистісного та соціального. Соціально-психологічні практики трактують як безпосередньо зрозумілі та передбачувані дії, процеси, соціально-верифіковані ритуали, спроможні артикулювати, конструювати, змінювати особистісну та соціально-суспільну реальність.

Соціально-психологічні практики захисту потрібно розглядати як готові верифіковані схеми реагування на ситуації небезпеки, які застосовують індивіди, щоб зробити такі ситуації зрозумілими й прогнозованими для себе. Завдяки практикам індивід при звичається до небезпечних ситуацій. Спочатку він виконує певну соціальну дію, пізніше ці дії повторюються, проходять стадію при звичаєння, при звичаєні дії та способи поведінки закріплюються в соціальні практики, типізуються, інституалізуються. Наявність таких практик може впливати на зміну чи ліквідацію певних небезпек. Вони можуть зазнавати змін. Наприклад, якщо оволодіти практиками протидії інформаційному впливу, то цей інформаційний вплив перестане бути небезпечним, оскільки індивід зможе розпізнавати, інтерпретувати небезпечний код впливу.

Соціально-психологічні практики захисту бувають соціально-групові й особистісні. Соціально-групові практики визначаються наявністю інфор-

маційних потоків усередині та між формальними й неформальними групами, у яких взаємодіє індивід із груповими нормами, вимогами, санкціями. Отже, соціально-групові практики захисту – це певні стратегії, моделі поведінки, зафіксовані в групових нормах, вимогах. Вони забезпечують захищеність конкретної групи, її своєрідність, можуть зазнавати змін у процесі переінтерпретації групових норм її членами, що й забезпечуватиме динамічні процеси в групі.

Особистісні практики захисту забезпечують особистісну захищеність індивіда. Вони поділяються на практики міжособистісного захисту, психічної саморегуляції та інтраособистісного захисту та являють собою складну систему, що включає і особливі особистісні механізми психологічного захисту (адаптаційні механізми), і різні стратегії опанування. Останнє трактуємо як перетворення стресової ситуації, а не її подолання. Складна, екстремальна ситуація автоматично запускає адаптаційні механізми, механізми психологічного захисту, які виконують функцію зняття внутрішнього конфлікту, можуть сприяти звільненню від дійсного страху перед реальною небезпекою зовнішнього середовища. Страх і тривога спочатку спонукають людину несвідомо вмикати механізми захисту. Потім вона починає діяти усвідомлено й цілеспрямовано. Як тільки індивід аналізує, інтерпретує ситуацію, у яку він потрапив, перед ним з'являються схеми подолання труднощів, які можуть бути конструктивними, активними (цілеспрямоване усунення загрози, пошук й отримання соціальної підтримки) і пасивними, особистісно-емоційними (зниження емоційного збудження до того, як ситуація зміниться). Уся проблема полягає в тому, що в ситуації небезпеки необхідний вибір адекватної стратегії опанування. Тому завдання психологів – визначити найбільш конструктивні способи опанування, які є основою соціально-психологічних практик захисту.

У результаті першого етапу дослідження виділено кілька груп осіб із різним рівнем нервово-психічної стійкості: 1) 60 % опитаних – середній рівень, що засвідчує про готовність до дій в екстремальних ситуаціях; 2) 17 % опитаних – задовільний, малосприятливий для екстремальних ситуацій; 3) 10 % опитаних – високий, але результати недостовірні (високі показники за шкалою брехні); 4) 13 % опитаних – високий, що засвідчує про високу готовність до дій в екстремальних ситуаціях.

Під час повторного тестування конфігурація результатів дослідження змінилася. Виявлено статистично значущі відмінності між першим і повторним тестуванням $r=0,250$ при $p \leq 0,05$.

Таблиця 1

**Рівні НПС до участі в бойових діях та після
у військовослужбовців, %**

Рівень НПС (нервово-психічної стійкості)	Етап дослідження	
	перший	другий
Високий	13 (10–недостовірні)	35
Середній	60	44
Задовільний	17	11
Низький	-	10

$p \leq 0,05$

Особливо це стосується групи осіб із середнім рівнем нервово-психічної стійкості. Значна частина цієї групи отримала результати, які відображають високий рівень нервово-психічної стійкості, що засвідчує набуття досвіду дій в екстремальних ситуаціях, практик опанування. У процесі індивідуальної бесіди з'ясувалося, що ця група осіб у ситуаціях небезпеки більше орієнтувалася на власну спроможність до опанування, не очікуючи втручання командування. Саме готовність відповідати за забезпечення безпеки – важливий чинник формування здатності до опанування в екстремальних ситуаціях.

Відбулися зміни результатів окремих осіб із високим рівнем НПС, зокрема до середнього рівня, що може свідчити про переоцінку власних можливостей під час першого тестування та наявності певного досвіду опанування після повернення із зони бойових дій. Не виявлено осіб із недостовірними результатами при повторному тестуванні (високі показники за шкалою брехні). Простежено цікаву тенденцію в групі осіб із задовільним рівнем НПС. Значна частина опитаних цієї групи під час повторного дослідження отримала низький рівень НПС, що можна пояснити їх неготовністю до виконання бойових дій і неспроможністю опанувати практики захисту в екстремальних умовах. В екстремальних ситуаціях такі особи спрямовані на пошук підтримки в командування, їм складно означувати, інтерпретувати ситуації небезпек. На нашу думку, така група осіб потребує особливо ретельної підготовки до дій в екстремальних ситуаціях. Тому необхідне створення програм формування соціально-психологічних практик захисту в осіб, які беруть участь у бойових діях.

Отже, соціально-психологічні практики захисту можна розглядати як сукупність когнітивних, емоційних, поведінкових засобів, спрямованих на

попередження, зниження й подолання негативних наслідків впливу на людину зовнішніх і внутрішніх загроз. На когнітивному рівні людина означає ситуацію. В основі такої інтерпретації лежать психологічні особливості конкретної особистості. Тому ставлення особистості до небезпечної ситуації складається зі значення ситуації, яке надає їй суспільство, оточення та її особистісного смислу для людини. Ефективність інтерпретації залежить від здатності означити ситуацію, віднайти відповідну схему реагування, спробувати розібратися в ній. Інакше кажучи – надати ситуації певного змісту. У тому разі, коли відповідальність за виникнення ситуації покладається на оточення, то й вирішення її стає його прерогативою. Тоді людина очікує від нього готових рішень і не спроможна опанувати себе в критичних ситуаціях. На емоційному рівні реалізується можливість людини контролювати свої емоції. У такому разі визначальну роль відіграє міра індивідуальної емоційної значущості ситуації, досвід успішного вирішення подібної ситуації в минулому. Від таких чинників залежатиме емоційне сприйняття ситуації, яке може коливатися від самоопанування до істерики чи пасивності, стану ступору, бездіяльності. Поведінкова реакція людини залежить від когнітивної оцінки, інтерпретації ситуації, емоційного сприйняття, засвоєних практик соціально-психологічного захисту.

Тому військовослужбовці з середнім рівнем НПС за першим тестуванням, після проходження занять з елементами тренінгу та досвідом бойових дій, під час повторного тестування показали вищі показники НПС і готовність до дій в екстремальних ситуаціях. Такі результати дають підставу припустити, що військовослужбовці, які мають досвід аналізу, інтерпретації критичних, небезпечних ситуацій, оволодівають техніками опанування й більше психологічно готові до дій в екстремальних ситуаціях.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, забезпечення психологічного здоров'я особистості можливе за умови відчуття психологічної безпеки. Психологічна безпека особистості – це усвідомлене, дієве ставлення людини до умов життя, що забезпечує їй відчуття конгруентності та розвитку. Психологічна безпека особистості, з одного боку, визначається її диспозиційними характеристиками, з іншого – залежить від інтерпретативної спроможності людини й наявності репертуару соціально-психологічних практик захисту, які є верифікованими схемами реагування на ситуації небезпеки та функціонують на когнітивному, емоційному й поведінковому рівнях. Важливе завдання для

подальших досліджень – визначення найбільш конструктивних соціально-психологічних практик захисту, опанування та подолання ситуацій в умовах небезпек й окреслення механізмів, умов їх засвоєння особистістю.

Література

1. Аршинов В. И. Постнеклассические практики в контексте проблемы конвергирующих технологий / В. И. Аршинов // Постнеклассические практики: предметные области исследований. – М. : РАГС, 2008. – С. 67–78.
Arshinov V. I. Postneklassicheskie praktiki v kontekste problemyi konvergiruyuschih tehnologiy [Postnonclassical practices in the context of converging technologies] / V. I. Arshinov // Postneklassicheskie praktiki: predmetnyie oblasti issledovaniy. – М. : RAGS, 2008. – P. 67–78.
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
Berger P. Sotsialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sotsiologii znaniya [Social construction of reality. A tractate on the sociology of knowledge] / P. Berger, T. Lukman. – М. : Medium, 1995. – 323 p.
3. Бурдье П. Структуры, habitus, практики / П. Бурдье ; [под ред. А. В. Леде-невой] // Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – С. 17–18.
Burde P. Struktury, habitus, praktiki [Structure, habitus, practice] / P. Burde ; [pod red. A. V. Ledenevoy] // Sovremennaya sotsialnaya teoriya: Burde, Giddens, Habermas. – Novosibirsk : Izd-vo Novosib. un-ta, 1995. – P. 17–18.
4. Гидденс Э. Устроение общества: очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Академ. проект, 2003. – 528 с.
Giddens E. Ustroenie obschestva: ocherk teorii strukturatsii [Structure of society: essay of the theory of structuration] / E. Giddens. – М. : Akadem. proekt, 2003. – 528 p.
5. Психологическая безопасность : учеб. пособие / В. П. Соломин, О. В. Шатровой, Л. А. Михайлов, Т. В. Маликова. – Дрофа ; Москва, 2008. – 288 с.
Psihologicheskaya bezopasnost : ucheb. posobie [Psychological safety : textbook] / V. P. Solomin, O. V. Shatrovoy, L. A. Mihaylov, T. V. Malikova. – Drofa ; Moskva, 2008. – 288 p.
6. Штомпка П. Социология социальных изменений [Электронный ресурс] / П. Штомпка ; пер. с англ. – М., 1996. – 416 с. – Режим доступа : <http://socioline.ru/pages/petr-shtompka-sotsiologiya-sotsialnyh-izmenenij>
Shtompka P. Sotsiologiya sotsialnyih izmeneniy [Sociology of social change]. [Elektronik resurs] / P. Shtompka ; per. s angl. – М., 1996. – 416 p. – Rezhim dostupa : [ttp://socioline.ru/pages/petr-shtompka-sotsiologiya-sotsialnyh-izmenenij](http://socioline.ru/pages/petr-shtompka-sotsiologiya-sotsialnyh-izmenenij)